

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Лобода Юрій Петрович

УДК 340.12

**ЦІННІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ЇЇ СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ
(ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Львівському національному університеті імені Івана Франка
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Рабінович Петро Мойсейович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри історії та теорії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Бабкін Володимир Дмитрович,
Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
провідний науковий співробітник;

кандидат юридичних наук, доцент
Оборотов Юрій Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
завідуючий кафедрою
теорії держави і права

Провідна установа: Національна юридична академія
імені Ярослава Мудрого
Міністерства освіти і науки України,
кафедра теорії держави і права, м. Харків

Захист відбудеться 12 жовтня 2001 р. о 15 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної
академії за адресою: 65009 м. Одеса,
вул. Піонерська, 2, кімн. 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009 м.Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 10 вересня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
Чанишева Г. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Однією з вихідних, фундаментальних засад Конституції України є положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3). Утвердження в Україні дієвого механізму захисту прав людини, якісні зміни, котрих зазнає держава в умовах переходу до постіндустріального суспільства, по-новому ставлять проблему сутності і цінності держави як одного із надбань цивілізації.

Після руйнації комуністичної ідеології з притаманним їй гіперболізованим класовим підходом до розкриття сутності і цінності держави та її призначення у суспільстві вітчизняне правознавство ще не виробило іншої систематизованої методології дослідження комплексу явищ, які в сукупності формують і характеризують цінність держави, – методології, що відповідала б потребам наукового забезпечення поточної політико-правової практики України. Відсутність адекватних сучасному стану суспільства та правової науки теоретичних розробок проблем соціальної сутності й цінності держави утворює у вітчизняному державознавстві прогалину, без заповнення якої, як видається, залишиться нерозв'язаною низка пізнавальних і практичних завдань, пов'язаних із становленням, функціонуванням та розвитком сучасної держави.

Цим пояснюється необхідність теоретичного узагальнення, систематизації та певного переосмислення нагромаджених юридичною наукою уявлень про ціннісні (так би мовити, соціально-сутнісні) властивості держави; вироблення стрункого категоріально-методологічного апарату дослідження цінності держави; формулювання теоретичних положень про основні тенденції розвитку соціально-змістовних властивостей держави в умовах сучасного суспільства; з'ясування співвідношення між цінністю держави як явища і правами та свободами людини як ціннісними пріоритетами держави. Проблема цінності держави протягом радянського та сучасного періодів розвитку вітчизняної правової науки досліджувалася, як правило, у контексті аналізу суміжних наукових проблем (зокрема сутності, форми, змісту, функцій, походження держави) у працях В.Д. Ардашкіна, М.Й. Байтіна, В.Д. Бабкіна, М.В. Вітрука, А.І. Денисова, С.О. Дробішевського, А.П. Зайця, Л.С. Каска, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, В.М. Корельського, О.І. Корольова, А.Г. Лашина, Г.Н. Манова, М.П. Орзіха, В.С. Петрова, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, О.В. Сурилова, В.О. Тененбаума, Ю.О. Тихомирова, М.В. Цвіка, В.О. Четверніна, В.Є. Чірка, В.М. Якушика та інших авторів. Дослідженню проблеми цінності держави присвячена праця Л.С. Мамута “Государство в ценностном измерении”¹, колективна монографія “Политико-правовые ценности: история и современность”² та ряд статей.

Окремі аспекти цінності держави досліджувалися також у докторських та кандидатських дисертаціях вітчизняних вчених (А.П. Заєць, І.В. Яковюк).

Водночас варто зазначити, що монографічні праці чи спеціальні дисертаційні дослідження зазначеної проблеми в Україні наразі відсутні.

Натомість охарактеризована вище тематика як така потребує, як відзначають деякі вчені (зокрема Л.С. Мамут), опису та додаткового обґрунтування в якості відносно самостійної наукової проблеми загальної теорії держави і права; нині ж у цій науці поки що відсутнє достатньо розроблене поняття, яке б відображало цінність держави як окремий об'єкт її дослідження. Чимало питань стосовно природи цінності держави та її

соціально-змістовного наповнення все ще залишаються малодослідженими чи дискусійними.

Зазначені обставини визначають актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планових наукових досліджень кафедри теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка в межах теми “Закономірності формування правової держави і захисту прав людини”.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є виявлення окремих загальних закономірностей функціонування держави в ціннісному аспекті її взаємовідносин із суспільством, його складовими частинами та індивідами. Досягнення цієї мети вимагало вирішення низки завдань. Зокрема необхідно було:

- сформулювати загальнотеоретичні положення про соціальну сутність держави;
- обґрунтувати поняття соціальної сутності держави як основи теоретичного фундаменту характеристики її аксіологічних властивостей;
- здійснити аналіз ціннісних властивостей держави як соціального явища;
- з'ясувати співвідношення сутності держави та її цінності;
- виявити зв'язки цінності держави із правами людини.

Об'єктом дослідження є ціннісні (соціально-сутнісні) властивості держави, які виявляються у процесі її функціонування.

Предметом дослідження є закономірності формування, прояву та розвитку ціннісних властивостей держави в умовах становлення правової соціальної держави.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації складають філософські засади соціального детермінізму у виникненні, функціонуванні, розвитку, а також у дослідженні держави, системний, структурний, функціональний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, соціолого-політичний методи наукового пізнання. Для формулювання загальних понять застосовано діалектичні методи сходження від абстрактного до конкретного, з'ясування співвідношення загального, особливого та одиничного, а також частини й цілого та деякі інші. Висновки та положення, які містяться в роботі, спираються на сучасні досягнення загальної теорії держави і права, низки суміжних наук (історії держави і права, історії політичних і правових учень тощо), аналіз наукових праць з досліджуваної проблеми та державно-правову практику України в умовах ринкових перетворень.

Наукова новизна одержаних результатів вбачається у вперше здійсненому у вітчизняному правознавстві загальнотеоретичному комплексному дослідженні аксіологічних (соціально-сутнісних) властивостей держави, методологія якого включає гегелівську пізнавальну парадигму. В роботі вперше на монографічному рівні проаналізовано категоріально-методологічні засади дослідження цінності держави, зроблено спробу сформулювати деякі загальні закономірності становлення, прояву та розвитку ціннісних властивостей держави, окреслено основні напрямки подальшого дослідження цінності держави в рамках науки загальної теорії держави і права, досліджено цінність держави через аналіз її сутності.

За результатами проведеного дослідження отримано нові положення і висновки щодо:

- сучасних наукових підходів до розкриття цінності (соціальної сутності) держави у вітчизняній правовій науці;
- визначення поняття соціальної сутності держави та його інтерпретації;
- різнорівневості та структури сутності держави;
- характеристики співвідношення між загальносоціальною та спеціальносоціальною складовими соціальної сутності держави, яка є (або стає) державою демократичною, соціальною, правовою;

- співвідношення між соціальною сутністю держави та правами людини;
- характеристики цінності держави та обґрунтування методології її визначення;
- висвітлення проблеми цінності держави в історії вітчизняної політико-правової думки;
- з'ясування співвідношення соціальної сутності держави і її цінності;
- наукознавчого статусу знань про цінність (соціальну сутність) держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає, зокрема, у тому, що воно здатне сприяти подальшому розвитку науки загальної теорії держави і права, насамперед тих її розділів, котрі вивчають державу. Зроблені у дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у науковому обґрунтуванні державно-правових реформ в Україні, виробленні адекватної потребам сучасного українського суспільства державно-правової ідеології, розробці програм політичних партій. Результати дослідження можуть також застосовуватись при викладанні у вищих юридичних навчальних закладах курсу “Загальна теорія держави і права”, при підготовці відповідних навчальних підручників чи посібників.

Особистий внесок здобувача. Серед шести наукових публікацій за темою дисертації є дві, написані у співавторстві. Особистий внесок здобувача у цих двох статтях полягає в аналізі поняття соціальної сутності держави та обґрунтуванні його застосування у дослідженні конкретно-історичних держав.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

Окремі положення дисертації були оприлюднені на Міжнародній науково-теоретичній конференції “Проблеми методології сучасного правознавства” (м. Київ, 9-10 жовтня 1996 року); IV філософсько-методологічних Читаннях “Людський інтелект в дзеркалі філософської методології” (м. Львів, 20-22 листопада 1997 р.); Міжнародному Круглому столі “К. Маркс і світова культура XX століття: розмаїтість думок і підходів” (м. Львів, 29-30 травня 1998 р.).

Структура роботи. Структура дисертації зумовлена предметом, завданнями та логікою дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів (розподілених на десять підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 188 сторінок, обсяг списку використаних джерел (199 найменувань) складає 15 сторінок, додатків та ілюстрацій немає.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі дисертантом обґрунтовується актуальність, наукова новизна дослідження, розкриваються його об'єкт та предмет, характеризується стан наукової розробки теми дисертації, викладаються мета, основні завдання та методологічні засади дослідження.

У розділі I “Ціннісний підхід до пізнання держави в історії політико-правової думки” на основі аналізу відповідних наукових праць розглядається застосування тих або інших ціннісних критеріїв у дослідженні держави та пов'язаних із нею явищ (державної політики, форми держави тощо) мислителями античності, Середньовіччя та Нової доби.

Окремо схарактеризовано висвітлення проблеми цінності держави в історії української політико-правової думки.

Аналізується стан дослідження аксіологічної проблематики держави у радянській та пострадянській, зокрема вітчизняній, правовій науці. У цій науці аксіологічна проблематика стала самостійним предметом загальнотеоретичних досліджень з кінця 60-х років. Разом з тим проблема цінності власне держави як *самостійна наукова проблема* спеціально не досліджувалась, що було зумовлено, як вбачається, ідеологічними обмеженнями, які тоді панували (виняток становили лише окремі статті М.В. Вітрука,

В.М. Корельського, О.І. Корольова, Л.С. Мамута, Г.Н. Манова, опубліковані наприкінці 70-х – на початку 80-х років). Ціннісні аспекти феномена держави розглядалися, як правило, лише у контексті дослідження інших, суміжних наукових проблем, зокрема у зв'язку із аналізом причин виникнення держави, характеристикою її соціальної сутності та соціальної (класової) спрямованості її політики, її історичних типів, змісту та форми. У сучасній вітчизняній юридичній науці ціннісна проблематика держави більшістю авторів традиційно розглядається у контексті проблем сутності держави (хоча й з іншим соціально-історичним наповненням цієї проблематики), а також взаємовідносин людини і держави. Деякі аспекти цінності держави досліджуються також у працях, присвячених правовій державі і правам людини. Разом з тим розкриття цінності держави, насамперед у площині власне сутності останньої, нині нерідко здійснюється лише на основі методології, яка панувала у попередній період.

Саме тому актуалізувалась необхідність такого загальнотеоретичного комплексного дослідження зазначеної проблеми, яке мало би передовсім методологічний характер.

У розділі II “До методології дослідження цінності держави.

Філософсько-методологічні аспекти постановки проблеми цінності держави

(соціальної сутності держави) у теоретико-правовій науці” з урахуванням тенденції до оновлення методології сучасного вітчизняного правознавства³ розглядається система методів, котрі здебільшого застосовуються у сучасному правознавстві в ході пізнання державно-правових явищ. Специфіка даного дисертаційного дослідження якраз і полягає у його методологічній спрямованості. Тому виклад згаданої методології переслідував тут подвійну мету: по-перше, схарактеризувати саме цю методологію, а по-друге, висвітлити деякі положення, котрі як такі – у певних гносеологічних ситуаціях – набувають безпосереднього методологічного значення.

Формулюються загальнометодологічні засади даного дослідження (пов'язані із особливостями його предмета).

На основі положень діалектики об'єктивного та суб'єктивного у соціальному пізнанні, обґрунтовується формулювання предмета дисертаційного дослідження як *закономірностей* формування та розвитку ціннісних властивостей держави. Оскільки цінність держави (її позитивна значущість для суб'єкта) існує об'єктивно, остільки існують закономірності її розвитку як феномена.

На основі сучасних філософських уявлень про цінність, явище і сутність та про застосування відповідних категорій до пізнання держави розкриваються вихідні філософсько-методологічні засади дослідження цінності держави. Особливість наукового пізнання *соціальних* явищ полягає, як відомо, насамперед у тому, що людина, суспільство є одночасно як його суб'єктами, так і його об'єктами, а соціальна дійсність постає як єдність пізнавальної та практичної діяльності. За таких обставин, пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта з необхідністю включає в себе і з'ясування корисності, цінності останнього.

Але специфіка саме соціального пізнання найбільш повно розкривається у тому, що оцінка, тобто відображення у свідомості чи то окремої людини, чи то певної соціальної групи, чи всього суспільства ціннісних властивостей соціальних явищ потім сама стає об'єктом оцінювання; отже, відбувається безперервна оціночна саморефлексія соціального пізнання. Таке дослідження відзначається тією особливістю, що дослідник “зв'язаний” існуючими суспільними умовами, ідеологічними тенденціями, власною життєвою позицією: “Державознавець не в змозі стати по той бік державності. Він завжди перебуває в ній” (Л.С. Мамут). Зазначені загальні аксіологічні особливості будь-якого соціального пізнання поширюються і на *закономірності процесу пізнання цінності держави*.

Оскільки проблема цінності держави, як, зрештою, й будь-яка інша державознавча проблематика, має багатогалузевий, міждисциплінарний характер, окремо розглядаються особливості згаданої проблеми як складника предмета загальної теорії держави і права відповідно до його специфіки. Робиться висновок, що, оскільки дана наука “уособлює” такий рівень теоретичного пізнання, для котрого є властивим розкриття сутності державно-правових явищ, остільки у межах її предмета має з'ясовуватися передусім *сутність цінності держави*, тобто найбільш суттєві, необхідні, сталі властивості, риси, залежності та тенденції розвитку аксіологічного аспекта феномена держави. А оскільки цінність держави становить її істотну властивість (це докладно обґрунтовується у третьому розділі дисертації), сутність цієї сторони держави є водночас елементом і сутності самої держави як такої – елементом, котрий відображається у *понятті соціальної сутності держави*. З огляду на це, **проблему цінності держави пропонується розглядати у загальній теорії держави і права як проблему пізнання соціальної сутності держави**. Для позначення поняття, яке відображає сукупність ціннісних властивостей держави (тобто *сутність цінності держави*, яка є безпосереднім елементом предмета науки загальної теорії держави і права), надалі у дисертаційному дослідженні здебільшого застосовується термінологічний вираз “*соціальна сутність держави*”.

У розділі III “Соціальна сутність держави та поняття про неї” розглядаються проблеми онтології та гносеології держави. На основі аналізу низки підходів до розкриття сутності держави, її соціальної природи як явища робиться висновок про принципову методологічну обмеженість поняттєвого рівня пізнання сутності держави й обґрунтовується необхідність розкриття субстанціональної природи держави в рамках пізнання характеру її буття.

З огляду на процеси трансформації методології вітчизняного правознавства, обґрунтовується доречність застосування гегелівської філософсько-правової парадигми як методологічного підґрунтя онтологічної характеристики держави і дослідження деяких аспектів її соціальної сутності.

Гегелівська парадигма становлення сутності держави через проходження “вільною волею” у процесі її розвитку певних стадій (“право-мораль-моральність”) підтверджується і сучасними уявленнями про колективних суб'єктів пізнання (В.В. Лапицький, В.А. Лекторський). Робиться висновок, що суспільство як колективний суб'єкт пізнає свою власну сутність і виражає знання про неї у певних об'єктивованих формах (інституціях, утвореннях) – зокрема у формі політичної організації всього суспільства. Обґрунтовується положення про те, що цінність держави для суспільства полягає, зокрема й у тому, що за її посередництвом відбувається отримання та практичне використання знань про об'єктивні закономірності його розвитку.

Оскільки у державі, як і в будь-якому іншому соціальному явищі, одночасно виявляються закономірності явищ різного рівня складності (закономірності розвитку всієї матерії, соціальної форми руху матерії, соціальної організації тощо), остільки набуває важливого значення дослідження *багаторівневого* характеру сутності держави з виділенням наступних рівнів проникнення в її сутність: механізм держави (сутність першого рівня); держава як організація політичної влади (сутність другого рівня); держава як політична організація суспільства, виразник його самосуб'єктності (сутність третього рівня).

Тобто, досліджуючи сутність цінності держави, спочатку з'ясовують суспільно значущі функції, виконувані її механізмом; потім – загальні закономірності, які визначають соціальне призначення та спрямованість політики держави; і нарешті – визначається роль держави як організаційної структури суспільства, завдяки котрій воно набуває та зберігає здатність до досягнення набагато вищих рівнів саморозвитку порівняно із додержавними суспільствами.

Далі у дисертації систематизуються пізнавальні результати, до яких призвело застосування філософських категорій сутності і явища, форми і змісту до пізнання держави. *Сутністю* держави вважається система найбільш істотних зв'язків, відношень, властивостей та тенденцій розвитку, які забезпечують *якісну визначеність* держави як явища певного роду. Один із цих істотних зв'язків – зв'язок держави із суспільством, у процесі якого вона задовільняє певні соціальні потреби, – може бути виділений окремо і розглядатися як відносно самостійний структурний елемент сутності держави, а саме – як цінність держави. Звідси випливає необхідність конкретизації наукової проблеми цінності держави шляхом постановки питання про сутність цього – ціннісного – відношення (тобто про сутність цінності держави) та здійснення спроби її розв'язання. Аби підкреслити органічний зв'язок сутності цінності держави із сутністю самої держави, обґрунтовується необхідність формування окремого поняття про цей елемент сутності держави і застосування задля позначення такого поняття термінологічного виразу **“соціальна сутність держави”**. При цьому, на наш погляд, саме ціннісний зв'язок держави із суспільством може бути схарактеризований як істотний, закономірний щонайменше з наступних підстав.

Будь-яка держава у процесі своєї діяльності тією чи іншою мірою задовільняє певні соціальні потреби, тобто *функціонально* пов'язана із суспільством. Зрештою, зв'язок держави із соціумом – це *суб'єкт-об'єктний* зв'язок, особливістю якого є те, що держава – це одночасно і структурний ідеологічний елемент суспільства (колективного суб'єкта), й об'єктивована форма соціальної пізнавально-практичної діяльності; такою формою є політична організація суспільства, виражена назовні у певних інститутах (механізмі держави), відносно відособлена від суспільства та його складових частин. Іншими словами, держава являє собою один із елементів суб'єкта, який (елемент) протистоїть йому як цілому і розглядається у цьому відношенні як об'єкт. Зазначене суб'єкт-об'єктне відношення є визначальним, *суттєвим* відношенням держави, яке виявляє себе у її генетичних та функціональних зв'язках із суспільством. А як зазначалося у другому розділі даного дослідження, у сучасній соціальній філософії *ціннісне* відношення розглядається саме як *суб'єкт-об'єктне* відношення.

Отже, один із істотних зв'язків, котрі складають сутність держави (а саме: її зв'язок із суспільством, у процесі якого (зв'язку) вона задовільняє певні соціальні потреби), може бути виділений окремо і розглядатися як відносно самостійний структурний елемент сутності держави.

На основі викладеного, пропонується дефініція *поняття соціальної сутності держави* (зважаючи, зокрема, на висловлену П.М. Рабіновичем інтерпретацію поняття соціальної сутності суспільних явищ, у тому числі й держави).⁴

Важливою передумовою формування згаданого поняття є необхідність врахування гуманістичних тенденцій розвитку сучасної вітчизняної правової науки. Тому, за аналогією із гегелівською філософією права, вихідним, первинним елементом його побудови, своєрідною первинною “точкою відліку”, як видається, повинні стати насамперед окрема людина, її права, її соціальні потреби та інтереси.

З урахуванням наведеного, а також здобутків вітчизняних вчених запропоновано дефініцію поняття соціальної сутності держави.

У даному розділі також з'ясовується історична еволюція соціальної сутності держави методом дослідження руху об'єкта через аналіз розвитку знання про нього (зокрема крізь призму критичного аналізу марксистського вчення про класову природу держави). У зв'язку з цим, розглядається відображення проблеми історичного розвитку соціальної сутності держави у теоретико-правовій літературі радянського та пострадянського

періодів.

На основі аналізу низки праць сучасних вчених-юристів України та Росії виділяються такі основні сучасні підходи до розкриття соціальної сутності держави у контексті її історичної еволюції: відображення у загальному визначенні поняття держави: а) лише загальносоціальної сторони її соціальної сутності (наприклад, С.С. Алексєєв); б) лише спеціальносоціальної, передовсім класової, сторони її соціальної сутності (наприклад, В.М. Сиріх); в) можливості альтернативи, коли соціальна сутність держави здатна мати за одних історичних умов лише спеціальносоціальну складову, а за інших – лише загальносоціальну (тобто держава розглядається як організація політичної влади чи то класу, чи то всього суспільства (наприклад, А.І. Коваленко); г) одночасної наявності двох сторін – спеціальносоціальної та загальносоціальної (М.К. Підберезький, О.Ф. Скакун).

Останній підхід досить давно і ґрунтовно запроваджено у широкий науковий обіг, що підтверджується його застосуванням як у монографічних дослідженнях соціальної сутності держави, так і у вузівських підручниках із загальної теорії права та держави. При цьому майже всі вітчизняні автори, розглядаючи співвідношення зазначених складових у соціальній сутності держави, вказують на поступове “розчинення” класової складової у загальносоціальній, зростання “питомої ваги” останньої у соціальній сутності сучасних держав.

Таким чином, українська правова теорія зробила, кажучи умовно, повне коло на спіралеподібному шляху пізнання: від заперечення держави як цінності у собі (необхідність відмирання держави як однієї з передумов досягнення найвищого соціального блага – комуністичного суспільства) до утвердження цінності держави саме як *правової держави – політико-правового ідеалу людства*.

Розроблена радянською правовою наукою теорія держави, якщо її розглядати не ізольовано, а у контексті загальноісторичного пізнавального процесу, являє собою одну із *стадій* пізнання держави, на якій заперечується (у розумінні діалектичного заперечення) держава, її сутність (ідея “відмирання” держави по мірі наближення суспільства до свого процвітання).

Але історичний парадокс якраз і полягає у тому, що, заперечуючи сутність держави як органу класового насильства, ця наука тим самим здійснила теоретичне “зняття” класових форм прояву держави, негативних рис держави як політичної організації в антагоністичному класовому суспільстві і утвердження тих її рис, властивостей, ознак “не-держави”, в яких, як засвідчила соціальна практика, розкриваються загальні, закономірні, глибинні зв'язки, залежності і тенденції розвитку держави – виявляється сутність даного явища дійсно як держави у “власному розумінні слова”.

Інший історичний парадокс полягає, на наш погляд, ще й у тому, що найбільш повно реалізоване у радянській правовій науці “зняття” класового, соціально-негативного у державі було найповніше реалізоване саме у технологічно розвинених державах з давніми традиціями ринкової економіки, плюралістичної демократії і прав людини.

Далі у дисертації аналізується діалектика становлення та розвитку соціальної сутності держави в історичному процесі.

Як відомо, сутність дається, виявляється не безпосередньо, а через явище. І тому досить часто певні випадкові, несуттєві з огляду на всезагальну сутність даного явища умови, обставини не дозволяють їй “розкритися” із належною повнотою. Стосовно держави така ситуація може бути зумовлена, скажімо, низьким рівнем розвитку суспільства, примітивним характером суспільних відносин, домінуванням у них відчуження людини від умов її існування. І лише у процесі становлення та розвитку сутності держави поступово виявлялися ті її істотні властивості, в яких із належною повнотою розкривалася

саме ціннісна її (сутності) сторона.

Таким чином, з'ясовувати сутність держави загалом і соціальну сутність держави зокрема необхідно не стільки на прикладі держав, які раніше існували, скільки на прикладі сучасних демократичних держав. Більше того, оскільки держава як соціальний феномен і нині продовжує розвиватися, то ще повніше її сутність буде виявлена у науково прогнозованому різновиді державності – демократичній, правовій, соціальній державі.

Отже, можна зробити висновок про те, що **у процесі становлення та розвитку сутності держави поступово виявлялися її істотні властивості, в яких розкривалася її ціннісна сторона.**

Застосовуючи гегелівську логіку, розвиток цінності держави (тобто розвиток соціальної сутності держави) можна представити у вигляді наступних етапів: 1) держава як цінність “у собі” (держава як форма політичної організації ранньокласового суспільства, “архаїчна держава”) – на цій стадії цінність держави виявляється насамперед на загальноцивілізаційному рівні, тобто на рівні забезпечення виживання всього суспільства, збереження певного мінімального рівня соціальної культури та організації; 2) держава як цінність “для себе” (держава як форма політичної організації класового суспільства, в якому розвинулися класові протиріччя між окремими класами, соціальними групами чи прошарками) – на цій стадії держава забезпечує, поряд з потребами виживання всього суспільства, також і особливі інтереси певних домінуючих у суспільстві соціальних спільнот (класів, верств тощо), яким належала реальна влада у державі (визначення поняття саме такої держави, котра певною мірою “ототожнює” свої кланово-бюрократичні інтереси із інтересами цих спільнот, і розглядалося переважно у марксистській теорії як *загальне* визначення поняття держави); 3) держава як цінність “для інших” (держава як форма політичної організації суспільства, високо розвинутого у технологічному, соціальному, культурному, політичному відношеннях) – на цій стадії держава створює умови для належного функціонування всієї сукупності соціальних систем і підсистем, гарантує формально рівні можливості для розвитку кожної окремої особи як самодостатньої цінності.

На основі проведеного аналізу у дисертації сформульовано висновки щодо співвідношення загальносоціальної і спеціальносоціальної сторін у соціальній сутності держави.

Соціальна сутність держави у процесі свого історичного розвитку змінювалася якісно і кількісно. Дещо нігілістичне ставлення до держави як до загальноцивілізаційного феномена, притаманне, зокрема, марксистській традиції, є насправді пізнавальною формою діалектичного “зняття” вторинних, у певному сенсі випадкових ознак соціальної сутності держави, які існують лише за певних конкретно-історичних умов (хоча власне за цих умов існування таких ознак було цілком закономірним). І тому на відповідному етапі розвитку людської цивілізації таке ставлення було історично виправданим. Соціальна сутність держави як явище завершує процес свого діалектичного становлення (найбільш повно розкривається) лише у демократичній соціальній правовій державі. Із урахуванням зазначеного, у загальному понятті соціальної сутності держави (а отже, врешті-решт, й у загальному понятті держави) мають бути відображені як загальносоціальна, так і спеціальносоціальна складові соціальної сутності держави.

Спеціальному аналізу у дисертації піддається співвідношення соціальної сутності держави і прав людини. На основі гегелівського вчення про діалектику становлення вільної волі, починаючи із його найнижчої стадії – волі окремої людини (абстрактне право) – і закінчуючи останнім щаблем найвищої стадії – державою (держава як вища стадія моральності), а також зважаючи на інтерпретацію Гегелем співвідношення між волею та інтересами окремої людини, корпорацій та держави як між, відповідно, одиничним,

особливим та загальним, робиться висновок про те, що *правова держава і права людини співвідносяться як ціле і частина* (у даному випадку під “правами людини” мається на увазі не *поняття* про них, а саме *явище* прав людини, тобто вся незліченна сукупність суттєвих, значимих соціальних відносин між людьми, у процесі яких реалізуються їх основні потреби та інтереси). Оскільки найбільш суттєві, всеосяжні суспільні зв'язки індивідів виражаються у державі як у “внутрішньому громадянському суспільстві” (визначення Гегеля), то взаємодія індивіда із суспільством опосередковується його взаємодією із державою. Таким чином, індивід як частина, елемент суспільства, вступаючи у відносини з державою, тим самим мовби протиставляє себе суспільству як частина цілому.

Співставивши наступні посилки: а) особистість – це сукупність загальносоціальних правових відносин (у даному випадку маються на увазі реально існуючі суспільні відносини – “право другого порядку”, право як загальносоціальне явище) та б) основою правової держави є право як загальносоціальне явище, – можна дійти принаймні того висновку, що уявлення про взаємну інтегрованість особи у буття держави і навпаки не суперечать ідеї правової держави.

Таким чином, співвідношення прав людини і держави визначається діалектикою загального, особливого та одиничного, а також діалектикою частини і цілого, оскільки **держава як достатньо розвинене суспільне явище (феномен) є нічим іншим, як вищою формою здійснення прав людей, що утворюють державно-організоване суспільство – формою, у якій найбільш повно розкривається єдність суспільства та соціальної природи людини.**

Далі викладається низка положень щодо наукознавчого рівня сучасної концепції соціальної сутності держави. Обґрунтовується, що знання, представлені цією концепцією, у разі їх належного розвитку, можуть набути статусу *наукової теорії*. Розглядаються соціально-філософські та філософсько-методологічні передумови формування такої теорії.

На основі обґрунтування поняття соціальної сутності держави як *основної* категорії загальної теорії держави і права – поняття, що відображає основні ціннісні властивості держави і закономірності їх розвитку, та на основі аналізу історії дослідження цінності держави у політико-правовій думці й правовій науці, а також визначення стану, рівня та основних напрямків розробки проблеми цінності держави у сучасному правознавстві (насамперед у науці посттоталітарних держав) пропонується розглянути можливість формування відносно самостійної *теорії соціальної сутності держави* як одного із необхідних розділів загальнотеоретичного правознавства.

Йдеться про те, що подальший розвиток знання щодо цінності держави вимагає формування *метатеорії* цінності держави, яка (метатеорія) на вищому теоретичному рівні узагальнила б отримані іншими розділами загальної теорії держави і права наукові результати, в котрих відображено різноманітні форми прояву цінності держави. Такою *метатеорією цінності держави* якраз і здатна стати, на нашу думку, *теорія соціальної сутності держави*.

Отже, **загальна теорія соціальної сутності держави – це розділ загальної теорії держави і права, який становить систему знань про здатність держави забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого за наявних конкретно-історичних обставин задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо).**

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення й дещо оновлене вирішення наукової проблеми цінності держави – проблеми, котра виявляється у відсутності єдиної універсальної наукової концепції функціонування держави у системі ціннісних відносин. Наукова проблема, вирішенню якої присвячене дане дослідження, полягає у тому, що вона як самостійна проблема загальної теорії держави і права все ще перебуває у стадії формування; окремі положення стосовно ціннісної характеристики держави, сформульовані у радянський період історії вітчизняного правознавства, перестали відповідати реаліям сьогодення; успадкована від того періоду традиція розкриття цінності держави через класову сутність останньої себе методологічно вичерпала; потребує несуттєвого теоретичного розв'язання також проблема співвідношення спеціально-соціального (класового) та загально-соціального у державі, котра істотним чином актуалізувалася у процесі побудови в Україні демократичної правової соціальної держави і громадянського суспільства.

У дисертації зазначені наукові проблеми вирішені на основі якомога ширшого узагальнення та систематизації вже існуючих досліджень цінності держави шляхом застосування порівняно нових для вітчизняного правознавства філософсько-правових парадигм, насамперед гегелівської філософії права, а також уявлень сучасної соціальної філософії про цінність як властивість суб'єкт-об'єктного відношення. Застосування таких методологічних підходів дало змогу на основі аналізу держави, з одного боку, як найбільш універсального суб'єкта суспільних відносин, з котрим значною мірою пов'язане самоусвідомлення себе суспільством, його самосуб'єктність, та, з іншого боку, на основі виділення різних рівнів сутності держави, на яких виявляються, зокрема, її ціннісні властивості, обґрунтувати розв'язання проблеми співвідношення загально-соціального та спеціально-соціального у державі, а також нетрадиційно охарактеризувати взаємодію людини та держави на різних рівнях прояву сутності останньої.

Здобуті у даному дослідженні результати дозволяють, як видається, більш обґрунтовано пов'язати між собою загальне поняття держави та поняття правової демократичної соціальної держави, котра, повинна вважатися вищим історичним проявом держави як феномена, у котрому найбільш повно розкривається її *всезагальна* сутність.

Виконане дисертаційне дослідження дозволяє зробити наступні основні висновки. Філософською основою дослідження цінності держави є положення про функціонування явища у системі суб'єкт-об'єктних відносин. Держава як елемент таких відносин є формою функціонування колективних суб'єктів пізнавально-практичної діяльності (суспільств, націй), у якій виражаються і за допомогою якої реалізуються соціальні потреби та інтереси зазначених колективних суб'єктів та, опосередковано, індивідів, що їх формують.

Необхідним елементом структури сутності держави є її властивість задовільняти певні соціальні потреби та інтереси. Ця сторона сутності держави є одночасно й сутністю цінності держави як соціального явища, а тому – соціальною сутністю держави.

Відповідно до предмета загальної теорії держави і права проблему цінності держави у цій науці запропоновано сформулювати саме як проблему дослідження сутності цінності держави – соціальної сутності держави.

Поняття соціальної сутності держави визначається наступним чином: ***соціальна сутність держави – це її специфічна властивість, яка полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого за наявних конкретно-історичних обставин задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних***

тощо).

У сутності держави можуть бути виділені такі рівні, на яких виявляються її ціннісні властивості: 1) сутність держави першого порядку – механізм держави, який за допомогою специфічних засобів забезпечує реалізацію певних соціальних потреб (цьому рівню сутності держави властиве протиріччя між інституціональною стороною держави (механізмом) та виконуваними нею соціальними функціями); 2) сутність держави другого порядку – організація політичної влади певної частини суспільства, яка виконує загальносоціальні та спеціальносоціальні завдання (цей рівень характеризують протиріччя між загальносоціальними та спеціальносоціальними (груповими, класовими) завданнями держави); 3) сутність держави третього порядку – політична організація суспільства, у якій відбувається самоусвідомлення державно організованим суспільством самого себе як цілого; виявляються та відображаються у соціальній свідомості найбільш загальні, істотні відносини (котрі носять характер соціальних закономірностей й об'єднують суспільство в єдине ціле), з якими пов'язані виживання суспільства та його здатність до саморозвитку; визнається необхідність впровадження та захисту вказаних відносин у соціальній практиці; ця необхідність конкретизується та набуває розвинених форм шляхом створення спеціальних інститутів держави.

У загальному понятті держави мають бути відображені як загальносоціальна, так і спеціальносоціальна складові соціальної сутності держави. При цьому їхнє співвідношення повинно відображатися у таких положеннях: 1) будь-яка держава задовільняє насамперед загальносоціальні потреби та інтереси суспільства, формою політичної організації якого вона виступає; 2) залежно від конкретних історичних умов держава неодмінно виражає, так чи інакше, особливі інтереси певної (домінуючої) частини суспільства, проте лише остільки, оскільки вони хоча й відрізняються від загальних інтересів усього суспільства, але не суперечать їм; 3) будь-яка держава, як правило, забезпечує у своїй діяльності оптимальне – за даних конкретно-історичних умов – поєднання загальносоціальних інтересів та особливих інтересів окремих соціальних спільнот, груп чи осіб; критерієм такої оптимальності якраз і є збереження цілісності та загальної безпеки суспільства як єдиного соціального організму, котрий зберігає здатність до соціального прогресу – до самозбереження, самовідтворення, саморозвитку; 4) тенденцією розвитку держави є поступове усунення (або принаймні послаблення) нею у процесі своєї діяльності протиріч між особливими інтересами та загальносоціальним інтересом.

Соціальна сутність держави є “знятою” формою прав людини; між соціальною сутністю держави і правами людини існує співвідношення як між цілим та частиною.

Сукупність знань про цінність держави, за наявності необхідних соціальних (соціальної потреби) та логіко-методологічних (здобуття знанням певного ступеня розвитку) передумов, може бути виділена – за своїм наукознавчим статусом – в окремий розділ загальної теорії держави і права, а саме: теорію соціальної сутності держави, з розвитком якої пов'язане подальше дослідження цінності держави як проблеми теоретичної юриспруденції.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Рабінович П.М., Лобода Ю.П.** Соціальна сутність держави як складник предмета теоретико-історичної юриспруденції // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 5. – С. 90-100.
2. **Лобода Ю.П.** Матеріалістичний історизм як методологічна основа з'ясування

соціальної сутності та тенденцій розвитку сучасної Української держави // Філософський метод: перед лицем нових парадигм. – Львів-Одеса, 1997. – С. 190-195.

3. **Лобода Ю.П.** Ідеологічні аспекти теорії соціальної сутності держави // Держава і право. Випуск 2. – К., 1998-1999. – С. 14-18.

4. **Лобода Ю.П.**, Левченко О.І., Снегірьов В.В. До проблеми визначення суті сучасної Української держави // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 3. – С. 43-70.

5. **Лобода Ю.П.** Ціннісний підхід до пізнання держави в історії світової політико-правової думки // Держава і право. Випуск 7. – К., 2000. – С. 37-40.

6. **Лобода Ю.П.** Цінність держави як елемент її сутності // Актуальні проблеми політики. Випуск 10. – Одеса, 2001. – С. 437-443.

АНОТАЦІЯ

Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2001.

У дисертації на основі аналізу наукової літератури з проблем цінності, сутності та соціальної сутності держави досліджуються загальні закономірності формування, прояву та розвитку ціннісних властивостей держави в умовах становлення правової соціальної держави. Наведено низку положень щодо категоріально-методологічних засад дослідження цінності держави, зроблено спробу сформулювати деякі загальні закономірності становлення, прояву та розвитку ціннісних властивостей держави, окреслено основні напрямки подальшого дослідження цінності держави в рамках науки загальної теорії держави і права, досліджено цінність держави в аспекті аналізу її сутності. *Ключові слова:* держава; цінність держави; поняття держави; сутність держави; соціальна сутність держави.

АННОТАЦИЯ

Лобода Ю.П. Ценность государства как его социальная сущность (теоретико-методологические аспекты исследования). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия Одесса, 2001.

В диссертации на основании анализа научной литературы по проблемам ценности, сущности и социальной сущности государства исследуются общие закономерности формирования, выявления и развития ценностных свойств государства в условиях становления социального правового государства. Приводится ряд положений касательно категоріально-методологических оснований исследования ценности государства, предпринята попытка сформулировать некоторые общие закономерности становления, выявления и развития ценностных свойств государства, очерчены основные направления дальнейшего исследования ценности государства в рамках науки общей теории государства и права, исследована ценность государства в аспекте анализа его сущности. Объектом исследования являются ценностные (социально-сущностные) свойства государства, которые выявляются в процессе его функционирования. В результате исследования автором предложены и обоснованы, в частности, следующие положения:

- государство как элемент субъект-объектных отношений является формой функционирования коллективных субъектов познавательно-практической деятельности, в

которой выражаются и с помощью которой реализуются социальные потребности и интересы коллективных и индивидуальных субъектов общественной жизни;

- на социологическом уровне познания сущности государства необходимым элементом её структуры является свойство государства удовлетворять определённые социальные потребности и интересы. Эта сторона сущности государства выступает одновременно и сущностью ценности государства как общественного явления, а поэтому – социальной сущностью государства;

- понятие социальной сущности государства, сформулированное на социологическом уровне познания с помощью метода восхождения от абстрактного к конкретному, определяется следующим образом: социальная сущность государства – это его специфическое свойство, которое состоит в способности государства обеспечивать в процессе своего функционирования и развития удовлетворение основных потребностей всего общества, а также создавать условия для возможного при конкретно-исторических обстоятельствах удовлетворения потребностей и интересов отдельных индивидов и их общностей (национальных, социально-экономических, демографических, религиозных и т.п.);

- в соответствии с предметом общей теории государства и права проблема ценности государства формулируется как проблема исследования сущности ценности государства. Эта проблема может быть отдельным предметом исследования постольку, поскольку такое свойство государства, как его ценность, может рассматриваться в качестве относительно самостоятельного социального явления;

- в сущности государства могут быть выделены следующие уровни, на которых выявляются его ценностные свойства: сущность государства *первого порядка* – механизм государства, который обеспечивает с помощью государственного аппарата и государственных организаций реализацию определённых социальных потребностей; сущность государства *второго порядка* – организация политической власти определённой части общества, выполняющая общесоциальные и специальносоциальные задачи; сущность государства *третьего порядка* – политическая организация общества, в которой осуществляется самоосознание государственно-организованным обществом себя самого как целого;

- социальная сущность государства в процессе своего исторического развития изменялась качественно и количественно. В известной степени нигилистическое отношение к государству как общецивилизационному феномену, свойственное, в частности, марксистской традиции, в действительности является познавательной формой диалектического “снятия” неспецифических для всеобщей сущности государства признаков, которые выявляются лишь при определённых конкретно-исторических условиях. И поэтому такое отношение было исторически оправданным на определённом этапе истории человечества. Социальная сущность государства как явление завершает процесс своего диалектического становления (наиболее полно раскрывается) в демократическом социальном правовом государстве. С учётом изложенного, в общем понятии социальной сущности государства (а следовательно, и в общем понятии государства) должны быть отражены как общесоциальная, так и специальносоциальная составляющие его социальной сущности. При этом их соотношение должно отражаться следующим образом: каждое государство удовлетворяет в первую очередь общесоциальные потребности и интересы общества, формой политической организации которого оно является; в зависимости от конкретно-исторических условий государство непременно выражает, так или иначе, особенные интересы определённой (доминирующей) части общества, однако лишь постольку, поскольку они хотя и отличаются от общих интересов всего общества, но не противоречат им; каждое

государство, как правило, обеспечивает в своей деятельности оптимальное – при существующих конкретно-исторических условиях – соотношение общесоциальных интересов и особенных интересов отдельных социальных общностей, групп или лиц; критерием такой оптимальности и является сохранение целостности и общей безопасности общества как единого социального организма, сохраняющего способность к социальному прогрессу – саморазвитию; тенденцией развития государства является постепенное устранение (или хотя бы ослабление) им в процессе своей деятельности противоречий между особенными интересами и общесоциальным интересом; - социальная сущность государства является “снятой” формой прав человека; между социальной сущностью государства и правами человека существует такое же соотношение, как между целым и частью; - совокупность знаний о ценности государства, при наличии необходимых общественных (социальной потребности) и логико-методологических (достижение познанием определённой степени развития) предпосылок, может быть выделена – по своему науковедческому статусу – в отдельный раздел общей теории государства и права, а именно – *теорию социальной сущности государства*; с обоснованием и развитием такой теории в частности связаны дальнейшие направления исследования социальной сущности государства в общей теории государства и права.

Ключевые слова: государство; ценность государства; понятие государства; сущность государства; социальная сущность государства.

SUMMARY

Loboda Y.P. Value of state as its social entity (theoretic-methodological aspects of the research). – Manuscript.

Dissertation for gaining of the scientific degree of Candidate of Juridical Science with speciality 12.00.01. – Theory and History of State and Law, History of Political and Legal Teachings. – Odessa National Academy of Law, Odessa, 2001.

On the basis of the analysis of scientific literature on the problems of value, entity and social entity of state the dissertation makes a research into general natural laws of the formation, manifestation and development of value properties of state in the conditions of making of a legal social state. It is supported by a number of provisions concerning categorical-methodological principles of the research of the state value, it makes an attempt to formulate some natural laws of making, manifestation and development of value properties of state, outlines the main trends of further research of state value in the framework of the science of General Theory of State and Law, researches into the value of state in the aspect of its entity analysis.

Core words: state; state value; notion of state; entity of state; social entity of state.

- 1 Мамут Л.С. Государство в ценностном измерении. – М: Изд-во “Норма”, 1998.
- 2 Политико-правовые ценности: история и современность / Под ред. В.С. Нерсисянца. – Эдиториал УРСС, 2000.
- 3 Проблеми методології сучасного правознавства // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 143-150.
- 4 Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994. – С.35.